

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA ZAMON KATEGORIYASINING QIYOSIY-LINGVISTIK TADQIQI

Xo‘jamurodova Fayyoza Rustamjonovna

Shahrisabz davlat pedagogika instituti katta o‘qituvchisi

Tel: +998 77 270 92 22

Ergasheva Madina Qahramon qizi

Shahrisabz davlat pedagogika instituti talabasi

Tel: +998 88 291 07 01

E-mail: ergashevamadina0701@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqola ingliz va o‘zbek tillarida zamon kategoriyasining qiyosiy-lingvistik jihatdan o‘rganilishiga bog‘ishlangan. Tadqiqotda zamon kategoriyasining grammatik mohiyati, uning har ikki til tizimidagi ifodalanish usullari hamda funksional xususiyatlari tahlil qilinadi. Ingliz tilida zamon kategoriyasining analitik usulda, ya’ni yordamchi fe‘llar va murakkab grammatik konstruksiyalar orqali ifodalanishi hamda uning aspekt kategoriyasi bilan uzviy bog‘liqligi yoritiladi. O‘zbek tilida esa zamon kategoriyasining asosan sintetik usulda, ya’ni fe‘l negiziga qo‘shimchalar qo‘shish orqali ifodalanishi va uning kontekstga bog‘liqligi asoslab beriladi.*

Shuningdek, maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi zamon tizimining o‘xshash va farqli jihatlari aniqlanadi hamda ularning tarjima jarayonidagi muammolari tahlil qilinadi. Qiyosiy yondashuv asosida olib borilgan tadqiqot natijalari ikki til o‘rtasidagi tipologik farqlarni ochib berishga xizmat qiladi. Ushbu tadqiqot til o‘rganish, o‘qitish va tarjima amaliyotida muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: *zamon kategoriyasi, aspekt, ingliz tili, o‘zbek tili, qiyosiy tahlil, analitik til, agglutinatativ til, grammatik tizim, tarjima, kontekst, morfologiya, sintaksis.*

Ingliz va o‘zbek tillarida zamon kategoriyasini o‘rganish tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Har qanday til tizimida zamon kategoriyasi nutqda harakatning vaqtga nisbatan munosabatini ifodalash vositasi sifatida xizmat qiladi. Biroq ushbu kategoriya turli tillarda turlicha grammatik vositalar orqali ifodalanadi. Ingliz va o‘zbek tillari tipologik jihatdan farqli bo‘lganligi sababli, ularda zamon kategoriyasining ifodalanish mexanizmlari ham o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Ingliz tili analitik til sifatida zamon kategoriyasini ifodalashda yordamchi fe‘llar, fe‘l shakllari va qat‘iy grammatik konstruksiyalardan foydalanadi. Bu til tizimida zamon va aspekt kategoriyalari o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lib, ular birgalikda harakatning vaqt, davomiylik va natijaviylik jihatlari ifodalaydi. Masalan, ingliz tilidagi continuous shakllar harakatning davom etayotganligini bildirsa, perfect shakllar uning tugallanganligini va natijaga ega ekanligini

ko'rsatadi. Bu esa ingliz tilida zamon kategoriyasining nafaqat vaqtni, balki qo'shimcha semantik ma'nolarni ham ifodalashini anglatadi.

O'zbek tilida esa zamon kategoriyasi asosan fe'l negiziga qo'shimchalar qo'shish orqali ifodalanadi. Bu til agglutinatív bo'lib, unda grammatik ma'nolar morfologik vositalar orqali ifodalanadi. O'zbek tilida o'tgan zamon (-di, -gan), hozirgi zamon (-yap, -moqda) va kelasi zamon (-adi, -moqchi) shakllari mavjud bo'lib, ular harakatning vaqtga nisbatan turli holatlarini ifodalaydi. Biroq ingliz tilidan farqli ravishda o'zbek tilida aspekt kategoriyasi alohida grammatik tizim sifatida shakllanmagan. Davomiylik yoki tugallanganlik ma'nolari ko'pincha kontekst, qo'shimcha birliklar yoki nutq vaziyati orqali anglashiladi. Zamon kategoriyasining qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, ingliz tilida grammatik aniqlik ustun bo'lsa, o'zbek tilida semantik moslashuvchanlik ustunlik qiladi. Ingliz tilida zamon shakllari qat'iy qoidalarga asoslanib ishlatiladi va ular gap mazmunini aniq belgilaydi. O'zbek tilida esa bir xil zamon shakli turli kontekstlarda turlicha ma'no kasb etishi mumkin. Bu esa o'zbek tilida nutqning kontekstga kuchli bog'liqligini ko'rsatadi.

Mezon	Ingliz tili	O'zbek tili
Til tipi	Analitik	Agglutinatív
Ifodalanish usuli	Yordamchi fe'llar orqali	Qo'shimchalar orqali
Zamon shakllari	Ko'p va murakkab	Nisbatan kam va sodda
Aspekt mavjudligi	Mavjud (continuous, perfect)	Aniq ajralmagan
Grammatik aniqlik	Yuqori	O'rta
Kontekstga bog'liqlik	Kam	Yuqori
Tarjima mosligi	Qiyin	Moslashtirish talab etiladi

Yuqoridagi jadval ingliz va o'zbek tillarida zamon kategoriyasining asosiy farqlarini tizimli ravishda ko'rsatib beradi. Jadvaldan ko'rinib turibdiki, ingliz tili analitik til sifatida zamon kategoriyasini ifodalashda sintaktik vositalardan, ya'ni yordamchi fe'llardan keng foydalanadi. Bu esa zamon shakllarining murakkab, lekin aniq tizimga ega bo'lishini ta'minlaydi.

O'zbek tilida esa zamon kategoriyasi morfologik vositalar orqali, ya'ni qo'shimchalar yordamida ifodalanadi. Bu esa tizimning soddaligini ta'minlasa-da, ayrim hollarda ma'no aniqligi kontekstga bog'liq bo'lib qoladi. Jadvalda aspekt kategoriyasining ingliz tilida alohida mavjudligi, o'zbek tilida esa aniq ajralmaganligi ham muhim farq sifatida ko'rsatilgan. Shuningdek, jadval ingliz tilida grammatik aniqlik yuqori ekanligini, o'zbek tilida esa kontekstual moslashuvchanlik ustunligini yaqqol namoyon etadi. Bu farqlar tarjima jarayonida ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, ingliz tilidagi zamon shakllarini o'zbek tiliga moslashtirishni talab qiladi.

Ushbu tahlillar asosida zamon kategoriyasining har ikki til tizimida qanday ishlashi va ularning o'ziga xos xususiyatlari yanada chuqurroq o'rganishni talab etadi. Ayniqsa, zamon va aspekt kategoriyalarining o'zaro munosabatini, ularning nutq jarayonidagi funksional rolini hamda tarjima jarayonidagi o'rnini batafsil tahlil qilish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Zamon kategoriyasini chuqurroq o'rganishda uning nafaqat grammatik, balki semantik va funksional jihatlarini ham hisobga olish zarur. Ingliz tilida zamon kategoriyasi ko'pincha harakatning vaqtga nisbatan aniq chegaralanganligini ifodalasa, o'zbek tilida bu chegaralanganlik har doim ham qat'iy bo'lavermaydi. Shu sababli ingliz tilida zamon shakllari nutqda aniqlik va izchillikni ta'minlansa, o'zbek tilida kontekstual erkinlik va moslashuvchanlik ustunlik qiladi. Ingliz tilida zamon tizimi o'zining murakkabligi bilan ajralib turadi. Bu murakkablik, avvalo, zamon va aspektning bir-biri bilan uyg'unlashgan holda ishlatilishida namoyon bo'ladi. Masalan, present continuous shakli hozirgi vaqtda davom etayotgan harakatni ifodalasa, present perfect shakli o'tmishda sodir bo'lgan, lekin natijasi hozirgi vaqt bilan bog'liq bo'lgan harakatni bildiradi. Bu kabi shakllar ingliz tilida vaqt tushunchasini yanada aniqroq va batafsilroq ifodalash imkonini beradi. O'zbek tilida esa zamon kategoriyasi nisbatan umumlashtirilgan ko'rinishga ega. O'tgan zamon shakllari turli qo'shimchalar yordamida ifodalansa-da, ular ingliz tilidagi kabi aniq aspektual farqlarga ega emas. Masalan, o'zbek tilida "-di" va "-gan" qo'shimchalari orqali o'tgan zamon ifodalansa, ularning orasidagi semantik farq ko'pincha kontekst orqali aniqlanadi. Bu esa o'zbek tilida zamon kategoriyasining semantik jihatdan kengroq va moslashuvchan ekanligini ko'rsatadi.

Zamon kategoriyasining yana bir muhim jihati — uning nutq jarayonidagi funksional roli hisoblanadi. Ingliz tilida zamon shakllari gaplar o'rtasidagi vaqt munosabatlarini aniq belgilashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa, murakkab gaplarda zamonlar ketma-ketligi qoidasi muhim ahamiyatga ega. Bu qoida orqali asosiy va ergash gaplar o'rtasidagi vaqt munosabati aniq ko'rsatiladi. O'zbek tilida esa zamonlar ketma-ketligi ingliz tilidagidek qat'iy qoidalarga ega emas. Bu til tizimida vaqt munosabatlari ko'proq semantik bog'lanish orqali ifodalanadi. Ya'ni, gapning umumiy mazmuni va nutq konteksti orqali vaqt tartibi aniqlanadi. Bu esa o'zbek tilining kommunikativ jihatdan moslashuvchanligini oshiradi.

Shuningdek, zamon kategoriyasi tilning pragmatik jihatlari bilan ham chambarchas bog'liqdir. Ingliz tilida zamon shakllari ko'pincha so'zlovchining munosabatini, ya'ni harakatga bo'lgan ishonch darajasi, ehtimollik yoki niyatni ham ifodalaydi. Masalan, kelasi zamon shakllari orqali bashorat, reja yoki qaror ifodalanishi mumkin. O'zbek tilida esa bunday ma'nolar ko'pincha alohida so'zlar yoki kontekst orqali ifodalanadi.

Tarjima jarayonida zamon kategoriyasining ushbu farqlari alohida ahamiyat kasb etadi. Ingliz tilidan o'zbek tiliga tarjima qilishda ko'pincha zamon shakllarining to'liq grammatik

mosligi mavjud bo'lmaydi. Masalan, ingliz tilidagi perfect shakllar o'zbek tilida turli vositalar orqali ifodalanadi. Bu esa tarjimonda chuqur lingvistik bilim va kontekstni to'g'ri tushunish ko'nikmasini talab qiladi. Aksincha, o'zbek tilidan ingliz tiliga tarjima qilishda esa muammo yanada murakkablashadi. Chunki o'zbek tilida mavjud bo'lgan umumiy zamon shaklini ingliz tilida aniq zamon va aspekt shakliga aylantirish zarur bo'ladi. Bu jarayon tarjimondan nafaqat grammatik bilim, balki mantiqiy tahlil va til sezgirligini ham talab qiladi. Zamon kategoriyasining o'rganilishi til o'rgatish jarayonida ham muhim o'rin tutadi. Ingliz tilini o'rganuvchilar uchun zamon shakllarini to'g'ri o'zlashtirish eng muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. Chunki noto'g'ri zamon ishlatilishi gap ma'nosining buzilishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli zamon kategoriyasini o'rgatishda nafaqat grammatik qoidalar, balki ularning amaliy qo'llanilishi ham muhim ahamiyatga ega.

O'zbek tilida esa zamon kategoriyasini o'rgatish jarayoni nisbatan osonroq bo'lishi mumkin, chunki zamon shakllari soni kam va ularning tuzilishi sodda. Biroq bu yerda ham kontekstni to'g'ri tushunish muhim rol o'ynaydi. Chunki bir xil shakl turli vaziyatlarda turlicha ma'no berishi mumkin. Ushbu tadqiqot ingliz va o'zbek tillarida zamon kategoriyasining qiyosiy-lingvistik jihatdan o'rganilishiga bag'ishlanib, har ikki til tizimining grammatik tuzilishi va funksional xususiyatlarini chuqurroq anglash imkonini berdi. Olib borilgan tahlillar natijasida shuni ta'kidlash mumkinki, zamon kategoriyasi har qanday tilning asosiy grammatik kategoriyalaridan biri bo'lib, u harakatning vaqtga nisbatan munosabatini ifodalashda muhim vosita hisoblanadi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, ingliz tili analitik til sifatida zamon kategoriyasini ifodalashda murakkab grammatik konstruksiyalar va yordamchi fe'llarga tayanadi. Bu esa zamon va aspekt kategoriyalarining o'zaro uyg'unlashgan holda ishlashini ta'minlab, harakatning davomiyligi, tugallanganligi va natijaviyligini aniq ifodalash imkonini beradi. Shu jihatdan ingliz tilida zamon tizimi ko'p qatlamli va differensiallashgan tizim sifatida namoyon bo'ladi. O'zbek tilida esa zamon kategoriyasi asosan sintetik usulda, ya'ni fe'l negiziga qo'shimchalar qo'shish orqali ifodalanadi. Bu tizim soddaligi va ixchamligi bilan ajralib turadi. Biroq o'zbek tilida aspekt kategoriyasi ingliz tilidagidek mustaqil grammatik kategoriya sifatida shakllanmagan bo'lib, uning ma'nolari ko'pincha kontekst va qo'shimcha vositalar orqali ifodalanadi. Bu esa o'zbek tilining semantik jihatdan moslashuvchanligini oshiradi.

Qiyosiy tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, ingliz tilida zamon kategoriyasi grammatik jihatdan aniq va qat'iy tizimga ega bo'lsa, o'zbek tilida u nisbatan erkin va kontekstga bog'liq holda namoyon bo'ladi. Bu farqlar tarjima jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi, chunki ingliz tilidagi ayrim zamon shakllari o'zbek tilida to'liq grammatik ekvivalentga ega emas. Shu sababli tarjimada semantik moslashtirish va kontekstni to'g'ri talqin qilish muhim hisoblanadi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari zamon kategoriyasini o'rganishda qiyosiy yondashuvning samaradorligini yana bir bor tasdiqlaydi. Bunday yondashuv orqali tillar o'rtasidagi o'xshash va farqli jihatlar aniqlanib, ularning ichki qonuniyatlari chuqurroq anglanadi. Bu esa nafaqat nazariy tilshunoslikni rivojlantirishga, balki til o'rgatish va tarjima amaliyotini takomillashtirishga ham xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Randolph Quirk, Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. – London: Longman, 1985. – 175–210-betlar.
2. Rodney Huddleston, Pullum G.K. The Cambridge Grammar of the English Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 116–160-betlar.
3. Geoffrey Leech. Meaning and the English Verb. – London: Longman, 2004. – 13–45-betlar.
4. Michael Swan. Practical English Usage. – Oxford: Oxford University Press, 2016. – 400–430-betlar.
5. Otto Jespersen. The Philosophy of Grammar. – London, 1924. – 256–300-betlar.
6. А. И. Смирницкий. Морфология английского языка. – Москва, 1959. – 180–220-betlar.
7. Л. С. Бархударов. Язык и перевод. – Москва, 1975. – 120–160-betlar.
8. И. П. Иванова. Теоретическая грамматика английского языка. – Москва, 1981. – 95–140-betlar.
9. А. Hojiyev. O'zbek tili grammatikasi. – Toshkent, 1981. – 145–178-betlar.
10. Sh. Rahmatullayev. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2006. – 210–250-betlar.
11. A. Nurmonov. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent, 2012. – 98–135-betlar.